

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ՝ ՄՈՍԲԻԿՅԱՆ ԼԵՈՆԵՐՈՎ ԶԳՎՈՂ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻ ԽՆԴԻՐԸ (ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ
ՊՏՐՈՄԵՆՈՍԻ «ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ»)»^{*104}**

ՀՏԴ 913(3)

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mmalkhasyan@ysu.am

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում նկարագրված Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսբիկյան կամ Մոսբական լեռները: Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանապատումների մասին պատկերացում կազմելու, այլև Մեծ Հայք – Կողքիս – Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրներն ուսումնասիրելու տեսանկյունից:

Նշված նպատակին հասնելու համար խնդիր ենք դրել վերհանել Մոսբական լեռներով ձգվող սահմանագծի «պտղոմեոսյան» առանձնահատկությունները, համադրել դրանք Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների հետ, քննել նախընթաց ուսումնասիրություններում սահմանագծի վերաբերյալ արված դիտարկումները և հանգել սեփական եզրակացություններին:

Առաջնորդվելով պատմահամեմատական և պատմաքննական մեթոդներով՝ չենք բավարարվել բնագրական քննությամբ, այլ սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության») հետ համեմատությամբ, դիտարկել ու վերահաշվարկել ենք Մոսբական լեռների արևմտյան եզրակետի և Կոտարպենե վարչամիավորում հիշատակվող Ասկուրա բնակավայրի աշխարհագրական կոորդինատների տվյալները:

Ի վերջո, հանգել ենք եզրակացության, որ Պտղոմեոսի ներկայացրած քարտեզագրական համակարգում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը իսկապես անցնում է Մոսբական լեռներով՝ Մեծ Հայքի մեջ ներառելով դրանցից հարավ ընկած տարածքները՝ Կոտարպենեի հյուսիսային մասը՝ ներառյալ Ասկուրան: Հետևաբար հայագիտության մեջ գերիշխող տեսակետը, թե այդ տարածքները 37 թվականից հետո չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում, ճիշտ չէ և այսուհետ պետք է արմատապես վերանայվի:

Հիմնաբառեր՝ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Մեծ Հայք, Մոսբիկե (Մոսխիկե), Մոսբական (Մոսբիկյան) լեռներ, հյուսիսարևմտյան սահման, II դար, Ասկուրա, աշխարհագրական կոորդինատներ, Ստրաբոն, Պլինիոս Ավագ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 27.07.2020թ., գրախոսվել՝ 01.08.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 20.09.2020թ.:

¹⁰⁴ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍԼ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6A357 ծածկագրով «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների» գիտական թեմայի շրջանակներում:

Մուտք

Ուշ անտիկ շրջանի քարտեզագրական մտքի առանցքային դեմքը նշանավոր աշխարհագետ, աստղագետ ու մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսն (մոտ 100–170 թթ.) է։ Նրա գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունի «Աշխարհագրություն» երկը, որտեղ նա ներկայացնում է այդ ժամանակաշրջանում հունա-հռոմեական գիտական մտքին հայտնի աշխարհը՝ Օյկուսենը, որ ընդգրկում էր Եվրոպայի ու Ասիայի մեծ մասը, ինչպես նաև Աֆրիկայի հյուսիսը՝ ֆիզիկաաշխարհագրական ու տարածաբաղաբական նկարագրությամբ։ Նա աշխարհագրական մտքի պատմության մեջ առաջին մարդն է, որ պետությունների սահմանները և նշանավոր բնակավայրերը հիշատակելիս նշում է դրանց աշխարհագրական կոորդինատները, որոնք, բնականաբար, տարբերվում են ներկայիս ճշգրիտ հաշվարկների արդյունքներից։

Պտղոմեոսն Ասիայի երրորդ քարտեզում («Asiae Tabula Tertia»)՝ երկի երկրորդ հատորի հինգերորդ գրքի տասներեքերորդ գլխում, ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության նկարագրությունը։ Այդտեղ ուշագրավ է ոչ միայն վարչամիավորների և դրանց բնակավայրերի թվարկումը, այլև սահմանների մատնանշումը։

Սույն հոդվածի շրջանակում նպատակ ենք դրել ուսումնասիրել ու ներկայացնել Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան», հյուսիսարևմտյան սահմանների այն հատվածը, որտեղ հիշատակվում են Մոսբական լեռները։ Սա կարևոր է ոչ միայն պետական սահմանազատումների մասին պատկերացում կազմելու համար, այլև ուշագրավ է Մեծ Հայք – Կողքիս ու Մեծ Հայք – Վիրք փոխառնչությունների պատմաաշխարհագրական խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից։ Բանն այն է, որ հայագիտության մեջ արմատացել է այն տեսակետը, թե նշված լեռնաշղթայի հարավային ստորոտները հյուսիսային հարևանին են անցել 37 թ.-ին, մինչդեռ դա հաստատող ուղղակի հիշատակություն չկա։

Սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրվածության աստիճանը Մոսբական լեռներով անցնող սահմանագծի ճշգրտման տեսանկյունից

Երկի բնագրի հունարեն, լատիներեն և այլ լեզուներով հրատարակությունները հնարավորություն են ընձեռել հայագետներին՝ ուսումնասիրելու Մեծ Հայքի մասին պտղոմեոսյան տեղեկությունները դեռևս XIX դարում, երբ Ա. Սեն-Մարտենը¹⁰⁵, Զ. Պատկանյանը¹⁰⁶ և Ա. Սուբրյանը¹⁰⁷ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրային հրատարակությունների առաջաբաններում ու ծանոթագրություններում համեմատել են երկու սկզբնաղբյուրների ընդհանրություններն ու տարբերությունները։ Թեպետ XX դարի երևելի հայագետներից շատերն են անդրադարձել Պտղոմեոսի տեղեկություններին, սակայն նրանցից միայն մի քանիսն են ուսումնասիրել Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի նկարագրությունը՝ փորձելով ճշգրտել պետական սահմանագիծը։

Խնդրին հանգամանալիորեն անդրադարձել է Ս. Երեմյանը¹⁰⁸, որ «Աշխարհացոյց»-ին նվիրված իր մենագրության մեջ «Աշխարհագրության» հետ պատմահամեմատական

¹⁰⁵ Տե՛ս Saint-Martin J., Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, II, Paris, 1819:

¹⁰⁶ Տե՛ս «Армянская география VII века», изд. – К. Патканов, СПб., 1877:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ յաւելուածովք Նախնեաց» (ընդարձակ խմբագրություն, հայերեն և ֆրանսերեն), հրատ.՝ Ա. Սուբրյան, Վենետիկ, 1881 (ֆր.՝ Soukry A., Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée, Venise, 1881):

¹⁰⁸ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963: **Նույնի**, Մեծ Հայքի տերիտորիան և վարչական բաժանումը մ. թ. I-II դարերում, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1971, էջ 678-689: **Նույնի**, Մեծ Հայքի պայթյալը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո, «Հայ ժողովրդի

վերլուծություններ կատարելով՝ վերակազմել է Մեծ Հայք – Կողիքս և Մեծ Հայք – Վիրք սահմանները: Ավելի ուշ պտղոմեոսյան նշված սահմանները քարտեզագրել է Բ. Հարությունյանը¹⁰⁹: Այնուհետև տարածքը նկարագրել է Հ. Հարությունյանը¹¹⁰, խնդրին անդրադարձել ենք նաև մենք¹¹¹:

Չարմանալի է, որ ուսումնասիրողների աչքից վրիպել է անտիկ հեղինակ Տակիտոսի (մոտ 56-120 թթ.) «Տարեգրություններ» երկը մեկնաբանելիս Հ. Մանանդյանի՝ խնդրին անուղղակիորեն առջվող կարևոր մի դիտարկում¹¹²: Հենց վերջինս էլ հիմք է դարձել մեր այս հոդվածի մտահղացման համար, հետևաբար դրան առավել մանրամասն կանդադարանալս քննարկման մեջ:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը

Կիրառելով պատմահամեմատական ու պատմաքննական մեթոդները՝ քննել ենք ժամանակագրորեն մոտ գրված սկզբնաղբյուրների (Ստրաբոնի «Աշխարհագրության»¹¹³ և Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության»¹¹⁴) հետ դիտարկվող սահմանագծում ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Տասնամյակներ շարունակ հայագիտության մեջ գերիշխող է եղել այն տեսակետը, որ Պտղոմեոսի կոորդինատները մտացածին են¹¹⁵, սակայն ինչպես նկատել են ժամանակակից ուսումնասիրողներ Դ. Ռոուլինսը, Լ. Ռուսսոն, Ջ. Բրոքթոնը, Դ. Շչեգլովը, Դ. Գուսևը և այլք, ինչպես նաև Մ. Խաչատրյանը¹¹⁶ և մենք¹¹⁷, վերահաշվարկման դեպքում դրանք օգտակար են ներկա ուսումնասիրողների համար:

պատմություն», հ. I, էջ 703-733: **Նույնի**, «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 9, Երևան, 1983, էջ 416-417 (ներդիրում):

¹⁰⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:4 300 000, տե՛ս «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, Երևան, 2005, էջ 34: **Նույնի**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», Երևան, 2008, հ. Բ, էջ 26:

¹¹⁰ Տե՛ս **Арутюнян А.**, Административно-территориальное деление Аршакидской Армении согласно «Географии» Клавдия Птолемея (северные губернии). «Каспийский регион. Политика, экономика, культура», Астрахань, 2014, № 2, С. 14-21:

¹¹¹ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Մեծ Հայքը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Քրիստոնյա Հայաստան», 2016, թիվ 2, էջ 6-7: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության սահմաններն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկի, «ՀՀ և Մերձավոր արտասահմանի երկրների տնտեսության զարգացման և տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները (Թ. Հակոբյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր)», Երևան, 2017, էջ 37-44: **Նույնի**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, 2020, թիվ 1, էջ 41-48:

¹¹² Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945, էջ 117:

¹¹³ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն, քաղեց և թարգմանեց՝ Հ. Աճառյան, «Օտար աղբյուրներ հայերի մասին. իունական աղբյուրներ», № 1, Յերեվան, 1940: Հմմտ. **Strabo**, Geography, Vol. 5, Greek text based on Meineke 1852-53, English translation by J. R. S. Sterrett and H. L. Jones, Harvard University Press, 1928:

¹¹⁴ Տե՛ս «The Natural History of Pliny», translated by J. Bostock and H. Riley, Vol. I, London, 1855, Book V, Chapter 20, p. 441-443; Vol. II, London, 1855, Book VI, Chapter 9-10, p. 17-20 (այսուհետ՝ **Pliny the Elder**):

¹¹⁵ Տե՛ս օրինակ՝ **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 18:

¹¹⁶ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, Հայկական լեռնաշխարհն ըստ Պտղոմեոսի քարտեզագրական տվյալների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, թիվ 2, էջ 201-202:

¹¹⁷ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 226-241:

Սույն ուսումնասիրության մեջ առաջնորդվելու ենք բնագրի անգլերեն հրատարակությունների՝ մեր կողմից արված համեմատական թարգմանությամբ¹¹⁸:

Քննարկում և արդյունքներ

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը նկարագրելիս անտիկ հեղինակները սովորաբար հիշատակում են քաղաքական դարձած ֆիզիկաաշխարհագրական այն սահմանը, որ անցնում էր Մոսքիկյան կամ Մոսքական (Մոսխական, Մոսխիկյան, Մոսքիկե, Մոսխիկե, այժմ Աճարա-Մեսխական) լեռներով: Այդ մասին առաջինը հիշատակում է Ստրաբոնը (Ք. ա. 64/63 – Ք. հ. 24 թթ.)¹¹⁹: Նրա կողմից Անտիտավրոսի նկարագրության մեջ առկա տեղեկությունը կամրջում է նրա և Պտղոմեոսի տվյալները. «Յեփրատից այն կողմ, Փոքր Հայքի մոտ, իբր շարունակություն Անտիտավրոսի, դեպի հյուսիս ձգվում է մի մեծ և բազմաճյուղ լեռնաշղթա: Սրանցից մին կոչվում է Պարիադրես, մյուսը Մոսքիկյան և մյուսն էլ ուրիշ անուններով: Սրանք բռնում են ամբողջ Հայաստանը մինչև Վրաստան և Աղվանք»¹²⁰: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսյան (Պոնտական) լեռներից հետո Մոսքիկյան լեռները և դրանցից արևելք ծավալվող լեռնաշղթաները Ստրաբոնի կողմից դիտարկվել են որպես սահմանաբաժան Մեծ Հայքի և հարևան պետությունների միջև:

Ստրաբոնը Մոսքական լեռներին ու Մոսքիկեին անդրադառնում է ևս մի քանի առիթներով: Այսպես՝ կովկասյան տարածաշրջանի մասին գրելիս նա նշում է, որ հենիոխներից հետո կոլխերի երկիրն է՝ Կողքիսը, որ տարածվում է, իր բնորոշմամբ, Կովկասյան կամ Մոսքական լեռների ստորոտներին¹²¹: Ստրաբոնը նույն օրինակով Սև ծովի արևելյան ավազանում հաջորդաբար հիշատակում է մի շարք ցեղեր, որոնց շարքում հենիոխներից և կերկեսներից հետո կոլխերի կողքին թվում է մոսխերին¹²²: Իսկ հաջորդ հիշատակությամբ նա ցույց է տալիս, որ Կովկասյան լեռների ճյուղավորումները (լեռնաբազուկները)՝ Մոսքական, Սկյուդիսես (Արևելապոնտական) և Պարիադրեսյան լեռնաշղթաներով, «Հայաստանի լեռներով», ձգվել են մինչև Մեծ Հայքի հարավային

¹¹⁸ «Աշխարհագրության» ամբողջական բնագիրը հայերեն չի հրատարակվել: Մեծ Հայքին առնչվող XIII գլուխը հայերեն է թարգմանվել Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտաշխատող Գ. Մուրադյանի կողմից և տեղանունների մի մասով ու առանց դրանց կոորդինատների ամբողջական ցանկի հրատարակվել է Պ. Հովհաննիսյանի և Ա. Մովսիսյանի կողմից (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության բրեստովմատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 10-12): Անգլերեն միակ ամբողջական հրատարակությունը հետևյալն է՝ Geography of **Claudius Ptolemy**, translation by Ed. L. Stevenson, translator introduction by J. Fischer, New York, first published in 1932, current edition published by Cosimo Classics in 2011: Քանի որ այս թարգմանությունը լատիներենից է, տեղանունները ռոմանականացված են (տե՛ս **Diller A.**, Review of E. L. Stevenson's translation of Geography of Claudius Ptolemy, "Isis", University of Chicago Press, 1935, Vol. 22, No. 2, էջ 533-539), հետևաբար դրանք ճշգրտելու համար օգտվել ենք նաև հունարեն բնագրի՝ անգլերեն համեմատական թարգմանությունից՝ **Ptolemaeus**, Geography, translated by J. Kiehl from the Greek texts of K. Nobbe (1843-1845) and K. Müller (1883), the ToposText classics, ինչպես և գերմաներեն հրատարակությունից՝ **Ptolemaios** Handbuch der Geographie (Griechisch-Deutsch), Vol. 2, bear. von Al. Stückelberger, G. Grasshoff, F. Mittenhuber, Schwabe Verlag, 2006: Հոդվածում ներկայացնելու ենք համեմատական ճշտումները (այսուհետ՝ **Claudius Ptolemy**)՝ նկատի ունենալով ինն հունարենի և լատիներենի տառադարձման սկզբունքները, որոնք հստակեցնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ֆորդիեմի համալսարանի (ԱՄՆ) ծիսագիտության դոկտոր Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյանին:

¹¹⁹ Տե՛ս **Ստրաբոն**, էջ 41-45:

¹²⁰ Նույն տեղում: Հրատարակության մեջ «է» օժանդակ բայը նշված է «ե» գրելաձևով, և հաշվի առնելով ուղղագրական վերափոխումների ժամանակահատվածի այդ դրսևորումը՝ մեջբերման մեջ փոխել ենք ձևակերպումը «ե»-ով:

¹²¹ Տե՛ս **Strabo**, Vol. 5, Book XI, Chapter 2, p. 191:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

սահմանը հանդիսացող Տավրոսի լեռները՝ կազմելով ընդհանուր առմամբ լեռնագրական մեկ միավոր¹²³:

Նկատի ունենալով այն, որ Ստրաբոնը Մոսքական ու Կովկասյան լեռները համարել է լեռնագրական մեկ համակարգի ճյուղավորումներ, նրա այս հիշատակությունները պետք է մեկնաբանել հետևյալ կերպ. Մոսքիկեն ծավալվում էր ժամանակակից Աբխազիայի ու Վրաստանի մերձսևծովյան մի հատվածում բնակվող հենիոխներից մինչև հյուսիսում՝ Կովկասյան, հարավում՝ Մոսքական լեռների ստորոտներ: Անտիկ աշխարհագրական մտքի ամերիկացի հետազոտող Վ. Սմիթը Ստրաբոնի այս հիշատակությունները մեկնաբանում է այնպես, որ հենիոխները, մոսխերը, կոլխերը, զիգերը և կերկեսները ամենայն հավանականությամբ բնակվել են հենց Կողքիսի տարածքում՝ զբաղեցնելով նրա մեծ մասը և ձգվելով մինչև Դիոսկուրիա¹²⁴ (այժմ՝ Սուխում), սակայն չի տեղորոշում նրանցից յուրաքանչյուրին:

Ստրաբոնի հաջորդ հիշատակությունն առավել հետաքրքրական է: Նա ասում է, որ Փասիս (այժմ՝ Ռիոն) գետի ակունքները գտնվում են Հայաստանում¹²⁵, մինչդեռ այն սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռներից: Թեև հույն հեղինակը չի նշում Հայաստանում գտնվող աշխարհագրական կոնկրետ օբյեկտը, սակայն մեր կարծիքով՝ նա նկատի ունի Մեծ Հայքի համար սահմանային հանդիսացող Մոսքիկյան լեռներից սկիզբ առնող Ներկայիս Խամիս-Ճիսայի խոշոր վտակը, որն ապահովում է գետի հոսքի մի զգալի հատվածը: Որևէ այլ տարբերակ պարզապես հնարավոր չէ:

Հաջորդ երկու հիշատակությունները ոչ թե լեռնաշղթայի, այլ երկրամասի մասին են: Նախ Ստրաբոնը Կուր գետի վերաբերյալ հիշատակությունից հետո նշում է, որ նրանից վեր (տվյալ դեպքում՝ հյուսիս)՝ Մոսքական երկրում, գտնվում է Լեուկոթեայի (Լևկոֆեայի) տաճարը, որ հիմնադրել է դիցաբանական կերպար Փոիքսոսը (Փրիքսոսը), բայց իր ժամանակներում թալանվել է նախ Փառնակեսի (ըստ երևույթին՝ Փառնակես II Պոնտացու (Ք. ա. 63-47 թթ.) մասին է խոսքը), ապա մի փոքր անց՝ Միհրդատ Պերգամոնցու (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, Միհրդատ I Բոսպորցու մասին է, որ Հուլիոս Կեսարի կողմից Ք. ա. 47 թ. ստացել է Պոնտոսի, Գալաթիայի մի մասի, Բոսպորի թագավորության նկատմամբ իշխանությունը) կողմից, իսկ երկիրը ամայացել է, կորցրել նախկին հարստությունը¹²⁶: Տաճարի տեղորոշման հարցում կան տարբեր կարծիքներ: Երկար ժամանակ ուսումնասիրողներն այն նույնացրել են Կողքիսի (Ներկայումս՝ Վրաստանի Հանրապետության Իմերեթ տարածաշրջանի) Վանի հնավայրի հետ, քանի որ այդտեղ նույն ժամանակաշրջանի մոնումենտալ շինություններ են հայտնաբերվել, և անտիկ քաղաքը կործանվել է հենց այն նույն ժամանակ, երբ տեղի են ունեցել վերը նշված ավերիչ արշավանքները¹²⁷: Այդուհանդերձ, վրացի ուսումնասիրողների մի մասը, մասնավորապես Օ. Լորդկիպանիձեն պնդում է, որ Վանին չի կարող համապատասխանել այդ տաճարին, քանի որ Ստրաբոնի հիշատակությունից հնարավոր է եզրակացնել, որ գործ ունենք Մեծ Հայքի, Կողքիսի և Վիրքի ընդհանուր սահմանագլխին գտնվող վայրի հետ, իսկ Վանին այդ հատման կետից ավելի հյուսիս է¹²⁸: Այս մեկնաբանությամբ վրացի հեղինակը հաստատում է մեր այն կարծիքը, որ տաճարը չէր գտնվում Վիրքի կազմում, սակայն միաժամանակ պնդում է, որ Մոսքիկեում

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 26-27:

¹²⁴ Տե՛ս “Dictionary of Greek and Roman Geography,” edited by W. Smith, Vol. I, Boston, Little Brown and Company, 1870, p. 642:

¹²⁵ Տե՛ս **Strabo**, p. 213:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²⁷ Տե՛ս **Braund D.**, Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC – AD 562, New York: Clarendon Press – Oxford University Press, 1994, p. 147, note 114:

¹²⁸ Տե՛ս **Lordkipanidze O.**, Vani: An Ancient City of Colchis, “Greek, Roman, and Byzantine Studies”, 1991, № 1 (32), p. 151-195: Տե՛ս նաև **Braund D.**, նշվ. աշխ., էջ 148-149, 169-170, 174:

հիշատակվող վայրը պետք է փնտրել ավելի հարավ: Սա մի կողմից փորձ է Կողբիսի սահմաններն ավելի հարավ ներկայացնելու, բայց միաժամանակ հարց է առաջացնում Մոսքիկեի տարածքային ընդգրկման շուրջ:

Շարունակելով խոսել Կողբիսի մասին Պոնտոսում հռոմեական դրածո Պյուլթո-դորիդա Պոնտացի թագուհու (Ք. ա. 8 – Ք. հ. 38 թթ.) օրոք՝ Ստրաբոնը նշում է, որ այդ ժամանակ Մոսքական երկիրը, որտեղ գտնվում էր վերը նշված տաճարը, բաժանվում էր երեք մասի՝ կողբիսցիների, իբերների ու հայերի միջև¹²⁹: Հատկանշական է, որ իր մահվանից (24 թ.) առաջ նա ցույց է տալիս, որ Մոսքիկեի մի մասը հայերին է պատկանում¹³⁰:

Նշյալ սահմանագատմանը I դարում անդրադարձած հաջորդ հեղինակը Պլինիոս Ավագն (23/24-79 թթ.) է: Նա հիշատակում է Մոսքական լեռները և Մոսքիկե երկրամասը նաև «Մոսքի» («Մոսքեր») ձևով: Պլինիոսը կրկնում է Ստրաբոնի այն տվյալը, որ Փասիս գետն սկիզբ է առնում Մոսքիկեից¹³¹: Նա նաև գետը համարում է ամենանշանավորը Պոնտոսում¹³², հետևաբար մենք գործ ունենք այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ Կողբիսը հռոմեահպատակ Պոնտոսի վարչական սահմաններում էր: Հատկանշական է, որ Պլինիոսը Տրապիզոնից արևելք և Իբերիայից արևմուտք՝ Սև ծովի ափին, հիշատակում է հենիոխներին¹³³, որոնք, ըստ անտիկ հեղինակի երկի հրատարակիչների, թեպետ նվաճվել էին Հռոմի կողմից, չէին հնազանդվում հռոմեական օրենքներին¹³⁴: Այս ցեղի հիշատակությունը շատ կարևոր է, հետևաբար նրանց տեղորոշման խնդրին կվերադառնանք Մոսքիկեի վերաբերյալ տեղեկություններն ի մի բերելուց հետո:

Պլինիոսի երկի հրատարակիչները՝ Ջ. Սթոքը և Հ. Ռայլին, մեկ այլ ծանոթագրության մեջ անդրադառնում են Մոսքական լեռներին՝ նշելով, որ դրանք Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան և արևմտյան սահմանագիծն են կազմել¹³⁵: Քանի որ նրանք արևմտյան սահմանի դեպքում դեպի հարավ հաջորդը նշում են Անտիտավրոսի լեռները¹³⁶, հետևաբար պարզ է դառնում, որ նրանք Մոսքական լեռների ներքո նկատի են ունեցել ոչ միայն այդ, այլև Սկյուդիսես և Պարիադրես լեռնաշղթաները¹³⁷: Սրանում համոզվում ենք, երբ ուշադրություն ենք դարձնում Պլինիոսի մեկ այլ մեկնաբանությանը: Նա Տավրոսյան լեռների նկարագրության մեջ Պարիադրեսյան ու Մոսքական լեռները հաջորդաբար նշում է որպես Կերաունյան լեռնագրական ընդհանուր միավորի առանձին լեռնաշղթաներ¹³⁸: Հրատարակիչները, հիմք ընդունելով անտիկ պատմական աշխարհագրության բառարանագիր Վ. Սմիթի կարծիքը, կարծում են, որ Պլինիոսը, Կերաունյան լեռներ ասելով, նկատի է ունեցել Կովկասյան լեռները ճիշտ այնպես, ինչպես նրա սկզբնաղբյուրներից հռոմեացի աշխարհագետ Պոմպոնիոս Մելան (մոտ 15-45 թթ.)¹³⁹, մինչդեռ Ստրաբոնը այդպես է անվանում Կովկասյան լեռնաշղթայի միայն

¹²⁹ Տե՛ս **Strabo**, p. 215: Հմմտ. **Ստրաբոն**, էջ 28-29:

¹³⁰ Այս մասին յուրովի մեկնաբանություն տե՛ս **Մովսիսյան Ա.**, Հայ եթևոսի տարածման աշխարհագրությունը մեր թվականության սկզբին (ըստ Ստրաբոնի վկայությունների), «Պատմություն և մշակույթ», 2020, թիվ 1, էջ 38:

¹³¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 4, p. 10:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. 90:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17, ծանոթ. 62:

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁷ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ **Մալխասյան Մ.**, Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանները՝ ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», էջ 41-48:

¹³⁸ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, V, 27, p. 454:

¹³⁹ Պոմպոնիոս Մելայի աշխատության մասին տե՛ս **Romer F.**, Pomponius Mela's Description of the World, An Arbor: The University of Michigan Press, 1998:

արևելյան հատվածը¹⁴⁰: Թեպետ Պլինիոսը սխալվում է՝ Կերաունյան լեռները Տավրոսյան համակարգի մասը համարելով, սակայն Նա փաստորեն կրկնում է Ստրաբոնից եկող այն միտքը, որ Կովկասյան լեռներից ճյուղավորվող Մոսբական, Պարիադրեսյան և այլ լեռնաշղթաները տարածվում են դեպի հարավ:

Առավել հետաքրքրական է Պլինիոսի տեղորոշիչ հիշատակությունը Մոսքի երկրի մասին: Նա նշում է, որ Պոնտոսի արևելյան հատվածում գտնվող արմենոխայություններից հետո՝ մինչև Կյուրոսի (Կուրի) վտակ Իբերոս գետը, ծավալվում էր Մոսքի երկիրը¹⁴¹: Տվյալ դեպքում Իբերոս գետը երկրամասի արևելյան սահմանն է: Գետի անվանումն իսկ հուշում է, որ գործ ունենք Իբերիայի՝ Վիրքի, մասնավորապես նրա արևմտյան եզրագծի հետ նույնականացվող բնական սահմանի հետ: Գետի տեղորոշման համարձակ փորձ է Ռ. Թալբերտի պատմաաշխարհագրական աշխատության մեջ Փարվանա (իրատարակության մեջ նշված է վրացական ձևով՝ Փարավանի) գետի հետ համապատասխանեցումը¹⁴², սակայն սա ակնհայտորեն Մեծ Հայքի և Կողքիսի կամ Վիրքի միջև սահմանը դեպի հարավ իջեցնելու փորձ է, քանի որ Փարվանա գետը Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծ հանդիսացող Մոսբական լեռներից հարավ է: Թեև չենք կարող հստակ տեղորոշել Իբերոս գետը, սակայն ներկայացված հիշատակությունից ակնհայտ է դառնում, որ Մոսքի երկիրը, ըստ Պլինիոսի, Վիրքի կազմում չէ:

Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը Մոսբական լեռների երկայնքով ներկայացնող վերջին հեղինակը Պտղոմեոսն է. «[Մեծ Հայքը սահմանակից է – Մ. Մ.] արևմուտքում Եփրատի [երկայնքով – Մ. Մ.] նշված հատվածով Կապադովկիային և Կապադովկիական Պոնտոսի մի մասին՝ մինչև Կողքիս՝ Մոսբական լեռների գծով»¹⁴³: Այսպիսով՝ Մոսբական լեռների երկայնքով ձգվող սահմանը կրկնվում է և՛ Ստրաբոնի, և՛ Պլինիոս Ավագի, և՛ Պտղոմեոսի հիշատակություններում:

Մեծ Հայքի «պտղոմեոսյան» սահմանների վերակազմության ուղղությամբ մեծ է Ս. Երեմյանի ներդրումը: Նա Պտղոմեոսի ներկայացրած տվյալների հիման վրա Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանը վերակազմելիս նշում է, որ սահմանագիծն անցնում էր Եփրատից հյուսիս-արևելք տարածվող Մոսբական լեռներով՝ մինչև Կողքիս¹⁴⁴: Նա կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզ»-ում Մեծ Հայքը ներկայացված է ըստ մինչև 37թ.-ն ունեցած սահմանների¹⁴⁵: Նրա կարծիքով՝ Պտղոմեոսի կողմից Մեծ Հայքի հյուսիսում հիշատակվող Գոսարենե (Տոսարենե) նահանգը Գողերձական կուսակալությունն է, որ, ըստ նրա, 37թ.-ին հռոմեա-պարթևական պայմանագրով տրվել է Վիրքի թագավորությանը, ուստի կուսակալության հիշատակումը Մեծ Հայքի կազմում նշանակում է, որ Պտղոմեոսը ներկայացնում է մինչև 37թ.-ը գոյություն ունեցած պետական սահմանները¹⁴⁶: Նրա այս ձևակերպումը հակասություն է ստեղծում իր իսկ կողմից արված մեկ այլ դիտարկման հետ: Ս. Երեմյանը նաև նշում է, որ Եփրատ գետը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքից, քանի որ Պտղոմեոսը, որպես պրովինցիա-վարչամիավոր, հիշատակում է ոչ թե Փոքր Հայքը, այլ Կապադովկիան¹⁴⁷: Իսկ Ս. Երեմյանի նշած ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքն ինչպե՞ս կարող էր համարվել Կապադովկիայի մաս:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. I, p. 454-455, note 4:

¹⁴¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 11, p. 21:

¹⁴² Տե՛ս “Map-by-Map Directory to Accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World”, edited by R. Talbert, Princeton University Press, 2000, p. 1260:

¹⁴³ **Claudius Ptolemy**, § 5.13.2.

¹⁴⁴ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 839:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 721 (ծանոթ. 51):

¹⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 725:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839:

Փոքր Հայքի խնդիրը կարող է բացատրվել հետևյալ կերպ. Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր (69-79 թթ.) օրոք՝ 72թ.-ին, Փոքր Հայքը կորցնում է թագավորության կարգավիճակը և վերածվում Հռոմեական կայսրության սովորական երկրամասի՝ ընդգրկվելով Կապադովկիա պրովինցիայի կազմում¹⁴⁸, հետևաբար կարծում ենք, որ տրամաբանական է Պտղոմեոսի կողմից Փոքր Հայքի ուղղակի հիշատակության բացակայությունը Մեծ Հայքի արևմտյան սահմանին, և դժվար է համաձայնվել 37թ.-ի դրությամբ սահմանը թվագրելու մոտեցման հետ: Մի շարք հանգամանքներ խոսում են այն տեսակետի օգտին, որ երկում ներկայացված վարչաքաղաքական կացությունը մոտավորապես մեկ դար անց եղած իրողություններն է արտացոլում:

Նախ և առաջ նույն Ս. Երեմյանը Պտղոմեոսի՝ Ասիայի երրորդ քարտեզի բնույթի մասին խոսելիս նշում է, որ Պտղոմեոսն օգտագործել է Պլինիոս Ավագի կողմից ներկայացված սահմանաբաժանումը. «... ցույց է տալիս Մեծ Հայքը նույն սահմաններում, չնայած, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է նաև Նախքան 37 թվականի համաձայնագիրը Մեծ Հայքի թագավորության քաղաքական սահմաններին վերաբերող նյութեր»¹⁴⁹: Մեջբերված հատվածում հանդիպող «նաև» բառի առկայությունը և Պլինիոսին հղում կատարելը ցույց են տալիս, որ մեծանուն պատմաբանը Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի ոչ բոլոր սահմանների նկարագրությունն է համարում մինչև 37թ.-ը եղած դրության արտացոլումը: Նրա այս և Գոսարենե Նահանգի առնչությամբ ունեցած տեսակետների համադրությամբ կարելի է եզրակացնել, որ, ըստ նրա, Մեծ Հայքի կոնկրետ հյուսիսարևմտյան սահմանն է տեղորոշված մինչև նշված թվականը:

Ժամանակագրական առումով 37թ.-ից հետո Մեծ Հայքի սահմանները ներկայացրած ամենամոտ հեղինակը Պլինիոս Ավագն է: Թեպետ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» արքյուրագիտական հիմքը կառուցվում է Պլինիոսի «Բնական պատմության» վրա, սակայն թեկուզև միայն վարչատարածքային բաժանման համակարգերի տարբերությունը հուշում է, որ գործ ունենք տարբեր ժամանակահատվածների հետ:

Արշակունյաց արքայատոհմի հաստատումից կարճ ժամանակ անց Մեծ Հայքի թագավորության վարչատարածքային բաժանման սկզբունքը փոփոխության է ենթարկվել¹⁵⁰: «Ստրատեգիա» կոչվող «պլինիոյան» 120 պրեֆեկտուրաների¹⁵¹ խոշորացմամբ ի հայտ են եկել «պտղոմեոսյան» 21 նոր վարչամիավորները, այդ թվում՝ 20 աշխարհները (Նահանգները) և մեկ տարածք՝ «Ձեռին իշխանության տունն թագավորի Հայոց» (Հայոց թագավորի ձեռնական իշխանություն, Հայկական Ատրպատական, Ատրպատիճք)¹⁵², այսինքն՝ արքայական ժառանգական տիրույթը: Այս

¹⁴⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Տրայանոսի արշավանքը և Հայաստանը, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 768-769: **Բաղայան Գ.**, Հայկական լեռնաշխարհը, «Հայոց պատմություն». դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 13: Ուշագրավ է, որ Փոքր Հայքի ուսումնասիրությամբ հիմնովին զբաղված Ն. Ադոնցը թագավորության լուծարումը չի թվագրել՝ բավարարվելով միայն Վեսպասիանոսի ժամանակաշրջանը նշելով (տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հռոմեական տիրության դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ Նախարարական կարգերի, թարգմ. 1908 թ. ռուսերեն հրատարակությունից՝ Ա. Խոնդկարյանի և Է. Խոնդկարյանի, խմբ.՝ Շ. Սմբատյանի, Երևան, 1987, էջ 81): Նույն կերպ են վարվել նաև Ա. Բոլտոնովան և Գ. Սարգսյանը (տե՛ս **Болтунова А., Саркисян Г.**, Армения Малая, в «Большая советская энциклопедия», т. 2, Москва, 1970, С. 212):

¹⁴⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 838-839:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 839-840:

¹⁵¹ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 10, p. 19-20:

¹⁵² Տե՛ս **Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը՝ Զ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 194, 214: **Ագաթանգեղոյ** Պատմութիւն Հայոց, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983, էջ 468:

Նոր համակարգն առաջին անգամ նկարագրված է հենց Պտղոմեոսի երկում, իսկ Պլինիոսին այն անծանոթ է:

Թեև Պլինիոսն իր երկի շարադրումն ավարտել է 77թ.-ին, սակայն իր իսկ հաղորդած տեղեկություններով՝ Մեծ Հայքի թագավորության տարածքն ուսումնասիրել ու քարտեզագրել է Հռոմի Կլավդիոս կայսեր (41-54 թթ.) հրամանով¹⁵³: Բացի այդ, նա նշում է, որ ձեռքի տակ է ունեցել Հայաստանի ուղղությամբ արշավանքի ժամանակ Կորբուլոնի կողմից կազմված քարտեզ¹⁵⁴: Դասականության անգլիացի ուսումնասիրող Ջ. Սենդիսն այս առիթով գրում է. «Նա [իմա՝ Պլինիոսը – Մ. Մ.] նշում է Հայաստանի և Կասպից ծովի մերձակայքի քարտեզը, որ Հռոմ է ուղարկվել Կորբուլոնի անձնակազմի կողմից մ. թ. 58 թ.»¹⁵⁵: Այստեղից պարզ է, որ Պլինիոսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները և վարչատարածքային բաժանումը մինչև Արշակունյաց հարստության առաջին արքաների կողմից կատարված վարչաքաղաքական վերափոխումները, իսկ Պտղոմեոսը, դրանց արդեն ծանոթ լինելով, չէր կարող մի դեպքում ներկայացնել մինչև 37թ.-ը եղած իրողությունները, մեկ այլ դեպքում էլ՝ Արշակունյաց Հայաստանին բնորոշ երևույթները:

Նշյալ թվականի առնչությամբ Ս. Երեմյանի դիտարկման երկիմաստությունը հստակեցնելու համար պարզապես պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ Կապադովկիան Հռոմի պրովինցիայի է վերածվել դեռևս 17թ.-ին, իսկ Հռոմից կախյալ Պողեմոնական Պոնտոսի թագավորությունը լուծարվել է 64թ.-ին, մինչդեռ Փոքր Հայքը I դարում թագավորություն է եղել մինչև 72 թ.-ը¹⁵⁶: Այս տվյալների համադրությունը ցույց է տալիս, որ Պտղոմեոսը, այս բոլոր տարածքները ներկայացնելով Կապադովկիայի ներքո, վերը նշված թվականներից հետո՝ Արշակունյաց արքայատոհմի գահակալության շրջանում առկա վարչաքաղաքական իրավիճակն է ներկայացնում: Ինչ վերաբերում է վրացագիտությունից հայագիտություն ներթափանցած խնդրին՝ 37թ.-ին Վիրքին փոխանցված տարածքների տեղորոշմանը, ապա սա չի հաստատվում որևէ սկզբնաղբյուրի տվյալներով:

Ս. Երեմյանը Պտղոմեոսի հիշատակած Գոսարենեն նույնացնում է Ստրաբոնի ներկայացրած Մոսիսկեին՝ դրանք, ինչպես արդեն նշել ենք, հավաքականորեն անվանելով Գողերծական կուսակալություն, որը, նրա կարծիքով, 37թ.-ին անցել է Վիրք-Իբերիային¹⁵⁷: Նախ՝ սկզբնաղբյուրներում նման կուսակալություն չի հիշատակվում, երկրորդը՝ Ստրաբոնը Մոսքիկեն նկարագրում է Կողքիսին և ոչ թե Վիրքին վերաբերող հատվածում, թեպետ նա նաև երեք էթնիկ գոտիներ է նշում: Բացի այդ, Ս. Երեմյանը կարծում է, որ ենթադրյալ կուսակալությունը, որպես առանձին գավառ, գտնվել է Պարիադրես լեռների ստորոտին և Գուգարքի ու Խործյանի հետ Զ. ա. III դարի վերջին անցել Վիրքին, այնուհետև Արտաշես I-ի օրոք (Զ. ա. 189 – մոտ 160 թթ.) վերստին ներառվել է Մեծ Հայքի կազմում¹⁵⁸: Այդուհանդերձ, Մոսքիկեն ոչ թե այդ լեռների ստորոտին է, այլ դրանցից հյուսիս-արևելք՝ նույնանուն լեռների շրջանում, իսկ իր նշած ստորոտի հատվածը հենց Խործյանն է: Համադրելով սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ կարծում ենք, որ Պտղոմեոսի հիշատակած Գոսարենեն ընդգրկել է ոչ միայն Գուգարք նահանգի տարածքները, այլև ծավալվել է հյուսիս՝ ներառելով նաև Մոսքիկեի այն հատվածը, որ զբաղեցրել է Մոսքական լեռներից հարավ և հարավ-արևելք գտնվող տարածքները:

¹⁵³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 837:

¹⁵⁴ Տե՛ս **Pliny the Elder**, Vol. II, VI, 15, p. 26:

¹⁵⁵ **Sandys J.**, Pliny, the Elder, in “Encyclopædia Britannica”, Vol. 21, 11th edition, Cambridge University Press, 1911, p. 842:

¹⁵⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը (I-III դդ.), քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:3 400 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 837:

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 47:

¹⁵⁸ Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

Բացի այդ, արևմտյան ուսումնասիրողները 37թ.-ի հռոմեա-պարթևական պայմանագրով Մեծ Հայքի տարածքային փոփոխություններ չեն առանձնացնում և այդ հարցը առկախված են համարում¹⁵⁹: Նման պարագայում որտեղի՞ց է գալիս 37թ.-ի վարկածը:

Ս. Երեմյանի տեսակետի հիմքում խորհրդային վրացագիտությունից ներմուծված կոնցեպտուալ մոտեցումներն են: Պատահական չէ, որ 37թ.-ի պայմանագրով տարածքային ենթադրյալ փոփոխությունների առիթով Նա Նախ հղում է վրացի հեղինակ Գ. Մամուկյային¹⁶⁰, այնուհետև նշում Ն. Բերձենիշվիլու այն միտքը, որ մինչև նշված թվականը Կուրի ափին գտնվող Դվիդի գյուղի մոտ է իբրև թե եղել Մեծ Հայքի և Վիրքի սահմանը¹⁶¹: Ս. Երեմյանը հավաստի չի համարում անտիկ պատմիչ Տակիտոսի այն տեղեկությունը, որ Մեծ Հայքում պարթևա-հայ-հռոմեական պատերազմում հռոմեական բանակի հաջողությունից հետո՝ մոտ 60 թ.-ին, Մեծ Հայքի՝ Վիրքին սահմանակից շրջանների մի մասը կարճ ժամանակով տրվել է վրաց թագավոր Փարսմանին, այլ հղելով Գ. Մելիքիշվիլուն¹⁶², մեջբերում է. «... տարածքային այս անջատումը Հայաստանից պիտի տեղի ունենար արդեն 37 թվականին (թերևս նույնիսկ մ. թ. I դարի սկզբներին), երբ վրացական արքունիքը ակնկալություն ուներ հայկական գահին: Այս ժամանակաշրջանից պետք է իբերիան՝ վրաց թագավորությունը, ելք ունենար Պոնտական ծովի ափին՝ ճորոխի գետաբերանի շրջանում»¹⁶³: Այն դեպքում, երբ նշված իրադարձությունների վերաբերյալ միակ պատմական սկզբնաղբյուրը Կոռնելիոս Տակիտոսի երկն է, նրա տեղեկությունների նկատմամբ նման անվստահությունը տարօրինակ է: Բացի այդ, անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնը և Պտղոմեոսը Մոսքիկեում հստակ չեն նշում ինքնուրույն էթնոսիմ՝ ցեղանուն, ավելին՝ Ստրաբոնը նշում է էթնիկ երեք գոտիները, որտեղ երկրամասի անվանակիր էթնոս չկա: Սակայն Ս. Երեմյանը Տակիտոսի տեղեկությունները մեկնաբանելիս նշում է հետևյալը. «Մեսիները այն քարթվելական ցեղն էր, որ 37 թվականի պայմանագրով իբերիա-Վիրքին անցած Գողթնական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր»¹⁶⁴: Տակիտոսի նշյալ տեղեկությունը Նա մեջբերում է հետևյալ կերպ. «Հռադամիզդին սպանելուց հետո առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսիները հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին»¹⁶⁵: Նշված հատվածը Ս. Երեմյանից առաջ՝ 1941 թ.-ին, գրեթե նույն կերպ է հրատարակվել Տակիտոսի երկի՝ Պ. Սոտնիկյանի կողմից կատարված հայերեն թարգմանության մեջ, որը նույնությամբ տեղ է գտել «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի»-ի 2011 թ. հրատարակության մեջ¹⁶⁶: «Տարեգրության» (XIII, 37) բնագրային ձևակերպման հետքերով շարժվելով՝ մենք հանդիպել ենք մի ուշագրավ կյուբի. Պ. Սոտնիկյանից և Ս. Երեմյանից տարիներ առաջ երկի այդ հատվածը հայերեն առաջինը թարգմանել է ականավոր պատմաբան Հ. Մանանդյանը: Նրա թարգմանության մեջ ստալինյան շրջանում վերափոխված «մոսքեր-մեսիներ» ձևակերպումը բացակայում է: Նա նշում է, որ 58թ.-ին Կարինի կողմից արևելք շարժվող Կորբուլոնը կարգադրում է Մեծ Հայք ներխուժել Կոմագենեի Անտիոքոս թագավորին,

¹⁵⁹ Տե՛ս **Ziegler K.**, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, Wiesbaden, 1964, pp. 48-64 (n. 62):

¹⁶⁰ Տե՛ս **Мамулия Г.**, Предания о Сумбате Бибритиане как источник Леонтия Мровели. «Вопросы древней истории (Кавказско-ближневосточный сборник)», III, Тбилиси, 1970, С. 147-163:

¹⁶¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720:

¹⁶² Տե՛ս **Меликишвили Г.**, К истории Древней Грузии, Тбилиси, 1959, С. 353-354:

¹⁶³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 720, ծանոթ. 48:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 733:

¹⁶⁵ Նույն տեղում:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի», հ. 2, էջ 424: Հմմտ. **Tacitus**, The Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero, translated by J. Yardley, with an Introduction and Notes by A. Barrett, in the "Oxford World's Classics" Series, New York: Oxford University Press, 2008, p. 289:

Վիրքի Փարասման արքային, հենիոխներին և, հավանորեն, Փոքր Հայքի ու Ծոփքի Նոր թագավորներին¹⁶⁷, իսկ Հռոդամիզդի սպանությունից հետո Տակիտոսից մեջբերում է Նույն հատվածը հետևյալ կերպ. «Եվ այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված ինսոքները (insochi) – այս ցեղն ուրիշներից ավելի էր դաշնակից հռոմայեցիներին – ասպատակեցին Հայաստանի հեռավոր անկոխ վայրերը»¹⁶⁸: Նա ցեղանվան այս և ևս մեկ հիշատակությունը ծանոթագրում է. «Տակիտոսի բնագիրն ունի Insochi (ինսոքներ) անճարված ընթերցվածը, որ սովորաբար կարդում են Moschi (մոսքեր): Սակայն M. Carry-ը Classical Review հանդեսում (XXV, 1911, էջ 107) մատնանիշ է արել, որ Նույն ժողովրդի անունը հանդիպում է նաև Տակիտոսի այլ հատվածում (II, 68) և վերոհիշյալ Insochi ընթերցվածը պետք է, հավանորեն, կարդալ Heniochi. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. X, էջ 880»¹⁶⁹: Հետևելով մեծանուն պատմաբանի ծանոթագրությանը՝ մենք ընթերցել ենք 1911թ.-ի գրախոսությունը¹⁷⁰, որում իսկապես նշված է սկզբնաղբյուրի տարընթերցման ճշգրտման այն տարբերակը, որ ընդունելի է համարել Հ. Մանանդյանը: Նույնը տեղ է գտել անտիկ ժամանակաշրջանի պատմության բեմերիցյան հրատարակության Նախորդ խմբագրության մեջ¹⁷¹: Հատկանշական է, որ Բ. Հարությունյանը Պլինիոսի տվյալներով Մեծ Հայքի քարտեզի վերակազմության մեջ ևս նշում է հենիոխներին, այն էլ՝ Պարիադրեսից հյուսիս՝ մինչև Սև ծով¹⁷²: Այս տեղորոշումը տրամաբանական է, եթե նկատի ենք ունենում Տակիտոսի կողմից հիշատակված Նրանց հարձակումները Մեծ Հայքի վրա:

Հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները՝ բացարձակապես անհիմն ենք համարում Մոսքիկեի դուրսբերումը Մեծ Հայքի կազմից 37 թվականով թվագրելը: Այստեղ կա ևս մեկ կարևոր հանգամանք. Գ. Մելիքիշվիլու և Ս. Երեմյանի ենթադրությամբ իբրև թե Վիրքին տրված հայկական տարածքում Պտղոմեոսը հիշատակում է Ասկուրա (Ածողուր) բնակավայրը¹⁷³: Սա միանշանակ փակում է ինդրի շուրջ քննարկումը, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, Պտղոմեոսը նկարագրում է Մեծ Հայքը Արշակունյաց ժամանակաշրջանի սկզբնահատվածում: Հատկանշական է, որ Բ. Հարությունյանը «Հայաստանի պատմության ատլաս»-ում այդ տարածքային գոտին գծանշում է և անվանում «Նախկինում Մեծ Հայքին պատկանած տարածքներ»¹⁷⁴, իսկ «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ում այդ տարածքը պատկերում է Մեծ Հայքի սահմաններում՝ Ածողուր բնակավայրի տեղորոշմամբ¹⁷⁵: Հյուսիսարևմտյան սահմանագիծը Նույն կերպ են ներկայացնում նաև արևմտյան բազմաթիվ հետազոտողներ¹⁷⁶:

¹⁶⁷ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 328-329:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 329:

¹⁷⁰ Տե՛ս **Caspari M.**, Note on Tacitus, *Annals* XIII.37.4, “The Classical Review”, Vol. 25, Issue 4, June 1911, p. 107-108:

¹⁷¹ Տե՛ս “The Cambridge Ancient History”, Vol. X: The Augustan Empire 44 B.C. – A.D. 70, edited by S. Cook, F. Adcock, M. Charlesworth, Cambridge: Cambridge University Press, 1934, p. 761: Բացատրությունը տե՛ս **Anderson J.**, Two Points of Armenian Topography, in “The Cambridge Ancient History”, Vol. X, Note 5, p. 880:

¹⁷² Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Պլինիոս Ավագի «Բնապատմության». քարտեզ, մասշտաբ՝ 1:7 200 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁷⁴ **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» (II դար). քարտեզ, «Հայաստանի պատմության ատլաս», Ա մաս, էջ 34:

¹⁷⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության». քարտեզ, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 26:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Bauer S.**, The History of the Ancient World: from the Earliest Accounts to the Fall of Rome, New York – London, W. W. Norton & Company Inc., 2007, p. 719, 752; **Scarre Ch.**, The Penguin Historical

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի առնչությամբ տեղեկության ենթ հանդիպում են Կապադովկիայի մասին հատվածում, որում նշվում է, թե սահմանագիծը Մոսքիկոս լեռների երկայնքով ձգվում էր դեպի $73^{\circ}00' 44^{\circ}30'$ եզրակետը, որտեղից շարժվում է դեպի ճորոխի գետաբերանը¹⁷⁷։ Նշված կոորդինատները վերահաշվարկելով Պտղոմեոսի աշխարհագրական երկի ռուս հետազոտող Դ. Շչեգլովի մաթեմատիկական մոդելավորման ժամանակակից մեթոդներով, դիտարկելով Հայաստանի հարևանությամբ գտնվող մի քանի քաղաքների աշխարհագրական երկայնությունների վերահաշվարկները¹⁷⁸, մենք կարծում ենք, որ հյուսիսարևմտյան սահմանը Մոսքական լեռների երկայնքով արևմուտքում հասել է մինչև մոտավորապես $41,71^{\circ}$, այսինքն՝ Ներկայիս Բաթում քաղաքից ($41,781^{\circ}$) մի քանի (8-10) կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանը։ Բանն այն է, որ, օրինակ, Փասիս (Ռիոն) գետի գետաբերանի երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ $72,5^{\circ}$ է, իսկ իրականում $41,636^{\circ}$, այսինքն՝ շեղումը $1,7413$ անգամ է¹⁷⁹։ Նրանից զգալիորեն հարավ-արևմուտք գտնվող Մծբինի (ռուս հեղինակի աշխատանքում՝ Նիսիբիս) երկայնությունը Պտղոմեոսի մոտ $75,17^{\circ}$ է, իսկ իրականում $41,217^{\circ}$, այսինքն՝ շեղումը $1,8238$ անգամ է¹⁸⁰։ Արևելք-արևմուտք աշխարհագրական հարաբերակցության տեսանկյունից նրանց միջև գտնվող Տրապիզոնի դեպքում շեղումը $1,7806$ անգամ է¹⁸¹։ Բերված օրինակներից ակնհայտ է, որ արևմուտքից արևելք ուղղությամբ շեղումը նվազում է։ Օգտագործելով մոդելավորման ներկայացված մոտեցումները և Պտղոմեոսի կոորդինատների տվյալները՝ ստացել ենք $1,75$ շեղման գործակիցը։

Նույն մոտեցումը կիրառելով Ասկուրայի պարագայում վերահաշվարկել ենք Պտղոմեոսի հիշատակած $74^{\circ}00' 44^{\circ}10'$ կոորդինատները¹⁸²։ Այստեղ շեղումը Ներկայիս Ախալցխայի շրջանի Ածղուր գյուղի տեղադրությունից ($43^{\circ}09'$) $1,715$ անգամ է, ինչը հաստատում է Բ. Հարությունյանի կողմից կատարված տեղորոշման ճշրտությունը։

Պտղոմեոսի երկում Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի վերաբերյալ տեղեկություն ենք հանդիպում նաև Կողքիսի մասին հատվածում։ Այստեղ Կապադովկիական Պոնտոսի հետ սահմանը, ելնելով Կապադովկիա պրովինցիայի հյուսիսարևմտյան սահմանագծի և տարածքների վերաբերյալ նկարագրությունից, անցնում էր Ապսարոսի (ճորոխի) գետաբերանից մինչև Մոսքիկան լեռներ՝ մինչև $73^{\circ} 44^{\circ}30'$ տեղադրությամբ եզրակետը, այնուհետև՝ Սկոդիսես լեռներով մինչև Եփրատի հուն այն հատվածից, որտեղից դեպի արևմուտք ճյուղավորվում է Անտիտավրոսի լեռնաշղթան¹⁸³։ Այստեղ, փաստորեն, կրկնվում է Կապադովկիային վերաբերող հատվածում տրված նկարագրությունը։

Այսպիսով՝ Մեծ Հայքի՝ Ստրաբոնի, Պլինիոսի և Պտղոմեոսի երկերում հիշատակվող հյուսիսարևմտյան սահմանները նույնությամբ կրկնում են միմյանց։

Atlas of Ancient Rome, London: The Penguin Group, Swanson Publishing Limited, 1995, p. 61; **Galichian R.**, A Glance into The History of Armenia: through Cartographic Records, London: Bennet and Bloom, 2015, p. 21.

¹⁷⁷ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.6.1:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Shcheglov D.**, The Error in Longitude in Ptolemy's *Geography* Revisited, "The Cartographic Journal". Published by The British Cartographic Society, March 2014, DOI: 10.1179/1743277414Y.0000000098, p. 10-12:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

¹⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁸² Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.13.10:

¹⁸³ Տե՛ս **Claudius Ptolemy**, § 5.10.3:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկում Մոսխիկեի՝ առնվազն կենտրոնական և հարավային հատվածները, որոնք հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում եզերվում էին Մոսքական (Մոսքիկյան) լեռներով, ներառված էին Մեծ Հայքի պետական սահմաններում: Դա հաստատվում է ոչ միայն Նրանով, որ Պտղոմեոսի և անտիկ մյուս հեղինակների տվյալներով պետական սահմանագիծը եզերվում էր Մոսքիկյան լեռներով, այլև Նրա ներկայացրած աշխարհագրական կոորդինատների վերահաշվարկներով: Բացի այդ, պարզվեց, որ հայագիտության մեջ գերիշխող այն տեսակետը, թե 37թ.-ից հետո նշված տարածքները երբևէ չեն եղել Մեծ Հայքի կազմում և եղել են Վիրքի մասը, ներթափանցել է խորհրդային վրացագիտությունից և չի համապատասխանում Նրանում հղված անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնի ու Տակիտոսի երկերում եղած հիշատակություններին: II դ. առաջին կեսին գրված երկում շատ հստակ նշված է, որ քննարկվող տարածքներում գտնված Ասկուրա բնակավայրը եղել է Մեծ Հայքի Կոտարզենե նահանգի կազմում, հետևաբար սա ևս մեկ անգամ ուղղակիորեն հաստատում է այն փաստը, որ Պտղոմեոսի ժամանակաշրջանում Մոսքիկեի կենտրոնական ու հարավային շրջանները եղել են Մեծ Հայքի կազմում:

THE PROBLEM OF THE NORTH-WESTERN BORDERLINE OF GREATER ARMENIA ALONG MOSCHIKIAN MOUNTAINS (ACCORDING TO CLAUDIUS PTOLEMY'S "GEOGRAPHY")

MIKAYEL MALKHASYAN

Yerevan State University, Faculty of History, Chair of History of Armenia, Ph.D. in History, Associate Professor, Yerevan, Republic of Armenia

The purpose of this article is to investigate the part of the north-western borderline of Greater Armenia along the Moschikian Mountains, presented in Claudius Ptolemy's "Geography" (volume II, book V, chapter XIII). This investigation is important not only for clarifying the state borders of the kingdom in the first half of the 2nd century, but also for displaying some points of the historical-geographic relations between Greater Armenia, Colchida, and Iberia.

For the mentioned purpose of the investigation, the following objectives were put forward: clarification of the Ptolemaic representation characteristics of the borderline along the Moschikian Mountains; their comparison with the data presented by Strabo and Pliny the Elder; the analysis of the observation of the borderline in the prior investigations; drawing own final conclusions.

Using the method of historical-comparative analysis, Ptolemy's data was compared with other primary sources such as Strabo's "Geography" and Pliny the Elder's "Natural History." In addition, the geographic coordinates of the western limit of the Moschikian Mountains and Askoura, a settlement in Kotarzene province presented by Ptolemy were calculated.

The research resulted in conclusion that the north-western borderline of Greater Armenia did really cross along the Moschikian Mountains in Ptolemy's cartographic system. Thus, the kingdom included territories south to the mountains mentioned. The region was a part of Kotarzene province, and the city of Askoura was allocated in its northern part. Therefore, the dominant viewpoint in the Armenian studies that the mentioned territories were excluded from the borders of Greater Armenia after 37 AD, does not match the reality and must be radically revised.

Keywords: *Claudius Ptolemy, Greater Armenia (Armenia Maior), north-western border, Moschike, Moschikian (Moschian) Mountains, the 2nd century, Askoura, geographic coordinates, Strabo, Pliny the Elder.*

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

*доцент кафедры истории армянского народа
исторического факультета
Ереванского государственного университета,
кандидат исторических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является исследование проходящей по Мосхикским горам части северо-западной границы Царства Великой Армении, представленной в «Географии» Клавдия Птолемея (том II, книга V, глава XIII). Это исследование важно для уточнения государственной границы царства в первой половине II в., а также для выяснения историко-географических взаимодействий между Великой Арменией, Колхидой и Иберией.

Для достижения указанной цели мы поставили задачу выяснить птолемеевские особенности представления пограничной линии по Мосхикским горам, сопоставить их с данными Страбона и Плиния Старшего, проанализировать наблюдения пограничной линии в предыдущих исследованиях и прийти к собственным выводам.

Руководствуясь методами исторического сравнения и анализа, мы не только сравнили данные с другими первоисточниками (с «Географией» Страбона и «Натуральной историей» Плиния Старшего), но и пересчитали данные географических координат западного предела Мосхикских гор и населенного пункта Аскура в области Котарзене, представленные Птолемеем.

В заключении мы пришли к выводу о том, что в представленной Птолемеем картографической системе северо-западная пограничная линия Великой Армении действительно проходила по Мосхикским горам, включая таким образом в состав царства территории, находящиеся южнее этих гор. Этот район входил в состав области Котарзене, на севере которого Птолемей отмечает город Аскура. Таким образом, доминирующая в арменологии точка зрения, что эти территории не входили в состав Великой Армении после 37 г., не соответствует действительности и должна быть кардинально пересмотрена.

Ключевые слова: *Клавдий Птолемей, Великая Армения, северо-западная граница, Мосхике, Мосхикские горы, II век, Аскура, географические координаты, Страбон, Плиний Старший.*